

usta bir siyasetçi şeklinde değerlendirilmektedir. Asillerle yüksek rahipler sınıfının nüfuzunu kırma ve dengeleri yeniden kurma zaruretinin Kubâd'ı, bu sınıfların imtiyazlarını ortadan kaldırma hedefi güden bir dinî hareketten kendi çıkarları için faydalanmaya sevkettiği de belirtilmektedir. Kubâd'ın Mezdekîliğe katılmasında muhtemelen hem dinî hem siyasî sebepler rol oynamıştır (Ehsan Yarshater, III/2, s. 991; *EP*² [Fr.], VI, 942).

Kubâd'ın Mezdekîliği kabul etmesiyle mülkûn yeniden paylaşımı ve kadınlar konusundaki ortaklık uygulamaları karışıklıklara yol açmış, ayaklanmalar ve yağmalar başlamış, Kubâd 496 yılında asiller ve din adamları tarafından azledilip tutuklanmış, yerine kardeşi Câmâsb getirilmiştir. Kubâd bir süre sonra Eftalitler'in desteğini sağlayarak iktidarı yeniden ele geçirmiş (498), 528 yılı Mihrican bayramı sırasında Mezdek taraftarlarına genel bir katliam düzenlenmiş ve Mezdek, Kubâd veya oğlu Enûşîrvân tarafından öldürülmüştür. Kubâd'ın yerine geçen oğlu Enûşîrvân zamanında 531'de Mezdekîler ikinci defa katliama tâbi tutulmuş ve kitapları yakılmıştır. Katliamdan sonra Mezdekîlik, taraftarlarının kimliklerini gizlemesi sebebiyle karanlık bir mezhep haline dönmüştür. Katliamdan kurtulan Mezdekîler ya gizlenmiş ya da Orta Asya'nın Sâsânî hâkimiyeti dışındaki bölgelerine kaçmışlardır. İslâm'ın başlangıcında İran'ın çeşitli yerlerinde kırsal bölgelere dağılmışlardır. Bunlara Rey ve Hemedan bölgesinde Mezdekiyye, Cûrcân'da Muhammire, Orta Asya'da Mübeyyize deniliyordu.

VIII ve IX. yüzyıllarda Mezdekiyye her biri bir şahıs adıyla anılan çok sayıda alt gruba ayrılmıştır. VIII. yüzyılda Keysânîyye ile birleşmiş ve bu birleşmeden Ebû Müslimiyye Sünbâziyye, Mukannaiyye ve Hürremiyye gibi gruplar ortaya çıkmıştır. Mezdekiyye ile ilgili son referans İlhanlılar dönemine aittir. Mezdekiyye'nin, başta Bâtînlilik ve İsmâîlîlik olmak üzere Hürremiyye, Mübeyyize, Muhammire, Mukannaiyye ve Râvendîyye gibi mezheplerde etkili olduğu da kabul edilmektedir (ayrıca bk. HÜRREMİYYE).

Mezdekiyye hakkındaki kaynakları Süryânîce-Grekçe ve Arapça-Farsça şeklinde iki kategoriye ayırmak mümkündür. Bu konudaki bilgilerin tamamına yakını harekete karşı olanlardan gelmektedir. Mezdekiyye hakkında en eski kaynak Pseudo-Josue le Stylite'e ait Süryânîce tarih kitabıdır. Grekçe'de ise VI. yüzyılda Procope, Agathias ve Antakyalı Malalas'a ait kitap-

lar vardır. Mezdekiyye'ye dair Farsça ve Arapça eserlerin başlıca kaynağı Sâsânî krallık tarihi olan, İbnü'l-Mukaffa'nın Arapça'ya çevirdiği *Hudâynâme* (*Siyerü'l-mülûk*) adlı eserdir. Ancak eserde Mezdekiyye hakkındaki bilgiler İbnü'l-Mukaffa' tarafından eklenmiştir. İbnü'l-Mukaffa' ayrıca *Mezdeknâme* isimli bir eseri de *Kitâbü Mezdek* adıyla Arapça'ya çevirmiş, bunlar Bîrûnî, İbnü'l-Belhî ve İz-zeddin İbnü'l-Esîr tarafından kullanılmıştır. Bu kaynaklar genellikle Kubâd ve Enûşîrvân döneminin olaylarıyla ilgilenmekte, Mezdek'in öğretileri hususunda fazla bilgi vermemektedir. Onun öğretileriyle ilgili temel kaynak Ebû İshâ el-Verrâk'a ait olup Şehristânî ondan nakilde bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm'deki bilgiler ise daha bağımsız ve tarafsızdır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Dîneverî, *el-Ahbârü't-tuvâl*, s. 65-66; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 164; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 263; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecedüd), s. 405-406; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* (nşr. G. le Strange - R. A. Nicholson), Frankfurt 1993, s. 23, 84-91; Şehristânî, *el-Milel* (Kılânî), I, 249-250; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XV, 188-189; A. Christensen, *Le règne du roi Kawâdh I et le communisme mazdakite*, Copenhagen 1925; a.mlf., *L'Iran sous les sassanides*, Copenhagen 1936, s. 311-357; a.mlf., *Îrân der Zâmân-i Sâsânîyân* (trc. Reşid Yâsemî), Tahran 1368 hş.; G. Widengren, *Les religions de l'Iran* (trc. L. Jospin), Paris 1968, s. 341-343; Ehsan Yarshater, "Mazdakism", *CHIr*, III/2, s. 991-1024; Hayâl Amrohî, *'Akâ'id-i Mezdek*, Tahran 1974; Âtîf Şûkrî Ebû Avz, *ez-Zendeke ve'z-zenâdika*, Amman, ts. (Dârü'l-fikr), s. 59-64; J. R. Russel, "Mazdakites", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, VIII, 236-238; Mihrî Bâkırî, *Dinh-ye Îrânî Pîş ez İslâm: Iranian Religions in Pre-Islamic Period*, Tabriz 1997, s. 130-138; P. Crone, "Kavâd's Heresy and Mazdak's Revolt", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, XXIX, London 1991, s. 21-34; M. Guidi, "Mezdek, Mazdak", *IA*, VIII, 201-205; a.mlf. - [M. Morony], "Mazdak", *EP*² (Fr.), VI, 941-944; W. Sundermann, "Cosmogony and Cosmology IV. in the Mazdakite Religion", *Elr*, VI, 315-317; Gherardo Gnoli, "Mazdakism", *ER*, IX, 302-303; Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *DİA*, IX, 108-109; Mustafa Sinanoğlu, "Kâdî Abdülcebâr", a.e., XXIV, 111.

KENAN HAS

MEZEMORTA HÜSEYİN PAŞA

(ö. 1113/1701)

Osmanlı kaptan-ı deryâsı.

Menşei hakkında kesin bilgi olmamakla beraber Moritanyalı veya Mayorka asıllı olduğu ileri sürülmektedir. Gençliğinde Garp ocaklarına mensup bir denizci ola-

rak İspanyollar'la vuku bulan bir savaşta aldığı yaradan dolayı öldüğü sanıldığından kendisine "Mezemorta" (İtalyanca mezzomorto = yarı ölü) lakabı verilmiştir. On yedi yıl gibi uzun bir esaret döneminden sonra fide ile kurtarılmış ve Cezayir denizcileriyle birlikte Akdeniz'de faaliyet göstermeye başlamıştır.

1085'ten (1674) itibaren korsan olarak şöhet kazanan Mezemorta Hüseyin Ağa zamanla Cezayir'in önemli şahsiyetleri arasına girdi. 1094'te (1683) Duquesne kumandasındaki Fransız donanmasının Cezayir'e saldırması üzerine anlaşmaya boyun eğen Cezayir Dayısı Hasan Baba tarafından amiral gemisine rehine olarak gönderildi. Ortalıkı karıştıracığından çekindiği Hüseyin Ağa'dan kurtulduğunu düşünen ve kendisi gibi barış taraftarı olan yerlilerle yenicilerle dayanan Hasan Baba, Fransız amiralinin istediği savaş tazminatını halktan toplayamadı. Bu durum karşısında Mezemorta Hüseyin Ağa, kendisinin sahile çıkarılması durumunda parayı temin edeceğine Fransız amiralinin inandırı ve limana çıktığında savaş taraftarı olan reislerle iş birliği yaparak Hasan Baba'yı öldürtüp idareyi ele aldı. Ardından Fransız donanmasına karşı savaşı yeniden başlattı ve Fransız donanması limanı terketmek zorunda kaldı. Böylece 1094'te (1683) Cezayir dayısı ve beylerbeyi olan Mezemorta Hüseyin Paşa, bir taraftan Fransız korsanlarına karşı kendi ticaretini korumak amacıyla denize donanma çıkarırken diğer taraftan halk arasındaki isyanları bastırmaya çalıştı. 1095'te (1684) İstanbul'dan donanma ile birlikte gelen kapıcıbaşı ve Fransız heyetiyle bir barış mukavelesi imzaladı. Aynı zamanda Tunus'ta görülen isyan olaylarını bastırması için kâhyası İbrâhim Hoca kumandasında bir ordu gönderdi. İki yıl süren mücadelelerin ardından Tunus'ta sükûnet kısmen sağlandı (İlter, II, 10-11, 143). Bunun üzerine kendisine hitaben yazılan evâhir-i Cemâziyelâhir 1097 (Mayıs 1686) tarihli fermanla Tunus meselesinin arzu ettiği gibi çözüleceği belirtildi ve artık ordunun Cezayir'e dönmesi istendi. Ayrıca Mora'yı işgal eden Venedik'e karşı Cezayir kalyonlarından oluşan bir donanma ile birlikte 2000 levent getirmesi ve vaktinde gelmediği takdirde işgalden sorumlu tutulacağı bildirildi (Saffet, *Mezemorta*, s. 120-122). Evâil-i Rebûlevvel 1100 (Aralık 1688) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre bir ara yerine İsmâil Paşa'nın Cezayir beylerbeyiliğine (BA, MD, nr. 98, s. 75), kendisinin de kaptan-ı deryâlık gö-

revine tayini düşünülmüşse de ocak hal-kının ısrarı üzerine evâhir-i Rebîülâhîr 1100'de (Şubat 1689) eski görevinde bırakılmıştır. Aynı zamanda Mora seferine yardımcı olmak üzere Cezayir kalyonları ve dört beş ateş gemisinden oluşan donanma ile 5-6000 kişilik ordusunu toplaması, Tunus ve Trablusgarp kalyonlarını da kendi kumandasında getirmesi emredildi (BA, MD, nr. 98, s. 117/387). Mezemorta Hüseyin Paşa, bu sırada bir taraftan Vehrân'ı işgal eden İspanyollar'la uğraşırken diğer taraftan Cezayir'e saldıran Fransa donanmasına karşı mücadele ediyor, beraberindeki korsanlarla birlikte Fransa sahillerine kadar hücumda bulunuyordu. Bununla birlikte on Cezayir kalyonunu merkezî Osmanlı donanmasına yardım için göndermeyi ihmal etmedi.

Evâil-i Rebîülevvel 1101'de (Aralık 1689) Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın yerine kaptan-ı deryâ tayin edilen Hüseyin Paşa (BA, MD, nr. 99, s. 29/137; Silâhdar, *Târih*, II, 485-487), tayin haberi Cezayir'e ulaşmadan önce Cezayir dayısı ve ocak halkı ile aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden ailesini dahi almadan gizlice oradan ayrılmak zorunda kaldı ve İstanbul'a geldi. Hakkındaki şikâyetler üzerine 29 Rebîülâhîr 1101'de (9 Şubat 1690) kaptan-ı deryâlığı yapılan tayin durduruldu ve Tuna kaptanlığına nakledildi (BA, MD, nr. 99, s. 105/338; Silâhdar, *Târih*, II, 489); Avusturya'ya karşı Vidin'in kurtarılması için yapılan harekâtı Tuna nehrinden desteklemekle görevlendirildi. 23 Rebîülâhîr 1102'de (24 Ocak 1691) Rodos sancak beyliğiyle mîrî kalyonlar kaptanlığına tayin edildi ve sayıları on olan kalyonların yirmiye tamamlanması için gayret gösterdi (a.g.e., II, 553-554). Çok geçmeden emrindeki kalyonlarla birlikte Kaptanıderyâ Mısırlıoğlu İbrâhim Paşa kumandasında Venedik donanmasına karşı Akdeniz'e açıldı (BA, MD, nr. 101, s. 63/198). Evâil-i Zilhicce 1106 (Temmuz 1695) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Cezayir'de kalan ailesinin getirilmesi için yapılan çeşitli teşebbüslerden uzun süre bir sonuç alınmadı (BA, MD, nr. 101, s. 14/44; nr. 106, s. 200/1). 29 Cemâziyelevvel 1104'te (5 Şubat 1693) Edirne'de Sadrazam Çalık Ali Paşa ile görüşerek mîrî kalyonların ihtiyaçlarını karşılama (*Vâkıât-ı Rûzmerre*, vr. 175^a), kalyonların kaptan, zâbit ve leventlerinin görevlendirmesiyle ilgili düzenlemeler yapma hususunda yetki aldı (BA, MD, nr. 102, s. 156/620, 183/715; nr. 104, s. 164/698). Kendisinin 700.000 akçe olan yıllık gelirinin bir kısmı 1104 (1693)

yılına ait Kocaeli, İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar cizye gelirlerinden tahsis edildi (BA, İbnülemin-Bahriye, nr. 742, 746).

Mezemorta Hüseyin Paşa, Zilkade 1103'te (Temmuz-Ağustos 1692) Girit'in Hanya Limanı'nı kuşatan Venedik'le savaşmak üzere Mısır'dan getirilecek 1000 askerin taşınması için İskenderiye'ye gönderildi (Silâhdar, *Târih*, II, 674, 679). Zilkade 1105'te (Temmuz 1694) Adalar denizine geldiği anlaşılan Venedik donanmasına beraberindeki yirmi kalyonla karşı çıkması ve tedbir alması emredildi (BA, Cevdet-Bahriye, nr. 2597). 1106'da (1695) Sakız'ı işgal eden Venedik donanması ile Koyunadaları önünde giriştiği savaşı kazanarak Venedik'in adadan çekilmesini sağladı. Buna mükâfat olarak 22 Ramazan 1106'da (6 Mayıs 1695) vezir rütbesiyle kaptan-ı deryâlığı getirildi (BA, MD, nr. 106, s. 92/2; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 540; Silâhdar, *Nusretnâme*, vr. 217^a). Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayarak Zilkade 1106'da (Haziran 1695) donanma ile denize açıldı. Garb ocakları donanmasıyla birleşip (BA, MD, nr. 106, s. 92, 159, 206-207) Safer 1107'de (Eylül 1695) Venedik donanmasına karşı Midilli'nin Zeytinburnu açıklarında tuttuğu savaşa büyük bir başarı kazandı. Bu savaşta Osmanlı zayıtı sadece 300 yaralı ve ölü iken Venedik on dört kalyon ve 5000 savaçısını kaybetti. Bu zafer üzerine Rebîülâhîr 1107'de (Kasım 1695) İstanbul'a döndüğünde II. Mustafa tarafından büyük bir merasimle karşılandı; kendisine ve beraberindeki kaptanlara hil'at giydirdi (Silâhdar, *Nusretnâme*, vr. 227^b-228^b). 1696'da Mora üzerine düzenlenen seferi denizden desteklemekle görevlendirildi. 1107-1109 (1696-1697) yılları arasında Venedik donanmasını Andre adası ve Bozcaada önünde üç defa mağlûp etti (a.g.e., vr. 244^{a-b}, 258^b-259^b). Muharrem 1110'da (Temmuz 1698) önce İmroz'a demirleyen Venedik donanmasını takip ederek Midilli yakınlarında yakaladı. Uzun süren çatışmaların ardından Venedik donanması bölgeyi terketmek zorunda kaldı. 1111'de (1699-1700) Tersane'de kendisi için yaptırdığı, o zamana kadar görülmemiş büyüklükte otuz bir oturaklı ve etrafı nakışlı bir baştardayı donanmaya kattı.

Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Hüseyin Paşa Akdeniz'i adalar halkının korsanlarından temizlemekle görevlendirildi. Bu amaçla, rahatsız olmasına rağmen 13 Zilhicce 1112'de (21 Mayıs 1701) kalyonlar ve derya beyleri çekdirileriyle birlikte son defa Akdeniz'e açıldı

(a.g.e., vr. 272^a). Kendisine gönderilen 1 Muharrem 1113 (8 Haziran 1701) tarihli son emirlerden birinde Mısır'a sürgün edilen eski defterdar Mustafa ile sâlyâne mukâtaacısı Acemzâde'nin affedildiği bildiriliyor, haber ulaşır ulaşmaz onları buldurarak İstanbul'a göndermesi isteniyordu (BA, MD, nr. 113, s. 4). Fakat Mezemorta Hüseyin Paşa muhtemelen 15 Rebîülevvel 1113'te (20 Ağustos 1701) Pare adasında vefat etti; Sakız'a getirilerek defnedildiği haberi 24 Rebîülevvel'de (29 Ağustos) İstanbul'a ulaştı (Silâhdar, *Nusretnâme*, vr. 276^a). Mezarının Eğriboz'da olduğu rivayeti de vardır (Saffet, *TOEM*, I/3 [1328], s. 156). Yerine 27 Rebîülevvel 1113'te (1 Eylül 1701) mîrî kalyonlar kaptanı olan Abdülfettah kaptan-ı deryâ tayin edildi (BA, A.RSK, nr. 1551, s. 62). Gönderilen tayin fermanında yeni kaptan-ı deryâdan, Mezemorta'nın iki küçük oğlu ve on yaşında bir kızı olduğu belirtilerek donanmada ve Sakız'da olan mülk, eşya ve parasının görevlendirilen mübaşir ve kassâm kâtibi gelinceye kadar korunması da istenmişti. Hüseyin Paşa'nın malları 2 Cemâziyelevvel 1113'te (5 Ekim 1701) İstanbul'a getirilerek vârislerine teslim edildi (BA, MAD, nr. 4875, s. 139^b).

Mezemorta Hüseyin Paşa, denizlerdeki başarılı harekâtları kadar Bahriye'deki ıslahatlarıyla da ün kazanmıştır. Vefatından önce hazırlıklarını tamamladığı Bahriye Kanunnâmesi ile Osmanlı kaptan-ı deryâları arasında haklı bir şöhrete ulaşmıştır. İlânı ve uygulanması Abdülfettah Paşa zamanına rastlayan bu kanunnâme ile deniz işlerinin denizcilikten yetişmiş olanlara verilmesi esas kabul edilmiş, ayrıca Osmanlı donanmasındaki kalyon sayısı en az kırk olarak belirlenmiş ve donanmada terfiler bir nizama bağlanmıştır (BA, MD, nr. 112, s. 18-22).

Ailesi hakkında yeterli bilgi bulunmama ile beraber kalyon kaptanlarından Seyyid Mustafa'nın üvey oğlu, derya beylerinden Maltız Abdurrahman Paşa'nın da evlâtlığı olduğu tesbit edilmektedir (*Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 124). Derya beyi olan oğulları Said Bey ile Ali Paşa ve kızından torunu olan Tersane kethüdâsı Mehmed Said Bey denizcilikle ilgilerini sürdürmüşlerdir. İstanbul'da Tophane sirtlarında bir sarayı bulunduğu rivayet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 98, s. 75, 117/387; nr. 99, s. 29/137, 105/338; nr. 101, s. 14/44, 63/198; nr. 102, s. 156/620, 183/715; nr. 104, s. 164/698, 170/770, 187/865; nr. 105, s. 56-57/265; nr.

106, s. 92/2, 159, 200/1, 206-207; nr. 111, s. 14, 651-654; nr. 112, s. 18-22; nr. 113, s. 4; BA, İbnülemin-Bahriye, nr. 742, 746; BA, A.RSK, nr. 1551, s. 62; BA, MAD, nr. 4875, s. 139b; BA, Cevdet-Bahriye, nr. 2597, 10302; *Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 124, 262; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 348, 369, 540; Silâhdar, *Târih*, II, 485-489, 553, 554, 674, 679; a.mlf., *Nusretnâme Tahlil ve Metin* (haz. Mehmet Topal, doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, vr. 217^a, 227^b-228^b, 244^{a-b}, 258^b-259^b, 266^b-267^b, 270^a, 271^a, 272^a, 276^a; *Uşşâkizâde Târihi: Tahlil ve Metin* (haz. Raşid Gündoğdu, doktora tezi, 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, vr. 117^b; D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (trc. Özdemir Çobanoğlu), İstanbul 1998, II, 790-793, 798, 979-980; *Vakîât-ı Rûzmerre*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 2437, vr. 175^a, 181^a; Râşid, *Târih*, II, 105, 127, 305-310, 320, 356-357, 406, 440-441; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin*, s. 40, 103; *Sicill-i Osmani*, II, 201-202; Safvet, *Mezemorta Hüseyin Paşa*, İstanbul 1327; a.mlf., “Koyun Adaları Önündeki Deniz Harbi, Sakız’ın Kurtuluşu”, *TOEM*, I/3 (1328), s. 150-177; Aziz Samih İter, *Şimalî Afrika’da Türkler*, İstanbul 1937, II, 10, 11, 143; Fevzi Kurtuluş, *Türklerin Deniz Muharebeleri*, İstanbul 1940, s. 46-100; S. Bono, *I Corsari Barbareschi*, Torino 1964, s. 49; S. Soucek, “The Strait of Chios and the Kaptan-paşa’s Navy”, *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain* (ed. E. Zachariadou), Rethymnon 2002, s. 143-153; Cengiz Orhonlu, “Mezemorta Hüseyin Paşa”, *İA*, VIII, 205-208.

İDRİS BOSTAN

MEZHEP (المذهب)

Dinin inanç esaslarını
veya amelî hükümlerini anlama
ve yorumlama konusunda kendine özgü
yaklaşımlara sahip düşünce sistemi;
bu yaklaşımlar etrafında
meydana gelen ekollerin
ürünü olan ilmî ve fikrî birikim.

Sözlükte “gitmek” anlamındaki zehâb kökünden hem masdar hem de “gidecek yer ve yol” mânâsında mekân ismi olan mezheb kelimesi, terim olarak “dinin aslî veya fer’î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkartıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem” diye tanımlanabilir. Tanımda yer alan aslî hükümler dinin inanç esaslarını, fer’î hükümler ise ibadetler ile insanlar arası münasebetleri hedef almaktadır. İman esasları konu edinen mezhepler itikadî, diğerleri de fikhî mezhepler diye isimlendirilmiştir. Muhammed Ebû Zehre gibi bazı çağdaş mezhepler tarihi müellifleri,

fikhî mezheplerinin dışındaki grupları siyasî (Şîa, Hâricîler) ve itikadî (Mu’tezile, Eş’ariyye, Mâtürîdiyye vb.) olmak üzere taksime tâbi tutmuşsa da siyasî mezheplerin, sonraları kendilerine has itikadî ve fikhî görüşleri de oluştuğundan sözü edilen taksimi esas almak isabetli görünmemektedir.

İslâm tarihinde dinî ve siyasî gruplaşmalar oluşum aşamasında “ashâbü’l-makâlât” diye anılmıştır. Bunun sebebi, bazı âlimlerin toplumdaki meselelerle ilgili olarak “makâle” (görüş, söz) adıyla risâle yazmaları yahut bazı konular hakkında görüşlerini söyle ifade etmeleridir. Giderek belirginleşen bu görüşler belli bir süreç içinde gruplaşma mahiyetini almış, ashâbü’l-makâlât artık, “bir kurucunun liderliğinde ortak düşünceler etrafında bir araya gelen gruplar” anlamına gelmeye başlamıştır. Daha sonra fırka (çoğulu fırak) kelimesi İslâm mezhepleri tarihinde zümreleşmeyi ifade eden en yaygın terim olmuştur. Meselâ Nevbahtî, Şîî gruplarına dair eserini *Fıraku’s-Şîa*, itikadî ve siyasî grupları inceleyen Abdülkâhir el-Bağdâdî de kitabını *el-Fark beyne’l-fırak* şeklinde isimlendirmiştir. İslâm coğrafyasının genişlemesi ve diğer dinlere ait inanç grupları ile karşılaşılması neticesinde milel ve nihâl kelimeleri ortaya çıkmıştır. Milel “din” mânâsındaki milletin, nihâl de “iddia, görüş ve dinî zümre” mânâsındaki nihlenin çoğuludur. Buna göre “el-milel ve’n-nihâl” tabiri “dinler ve mezhepler” anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında hevâ (“tutarsız düşünce”, çoğulu ehvâ) kelimesiyle oluşturulan “ehl-i ehvâ” terkipli dayanakları zayıf ve temelsiz olan grupları ifade etmiştir. Bu kullanımlara örnek olarak İbn Hazm’ın *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ* ve’n-nihâl’i ile Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-nihâl’i* zikredilebilir. İnanç ve siyaset grupları klasik literatürde daha çok ashâbü’l-makâlât, fırka ve nihle ile, amelî-fikhî gruplaşmalar da mezhep kelimesiyle anılmasına rağmen son zamanlarda daha kapsamlı olan mezhebin kullanımı tercih edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’de zehâb kökü çeşitli türrevleriyle birçok âyette yer almakla birlikte (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu’cem*, “zhb” md.) mezhep kelimesine rastlanmamaktadır. Fırka sözlük anlamında bir âyette geçmekte (et-Tevbe 9/122), nihâl ve makâlât da Kur’an’da görülmemektedir. Hadislerde de mezhep terim olarak zikredilmemiş, Hz. Peygamber ümmetinin düşeceği ihtilâfları genellikle fırka kelime-

siyle ifade etmiştir. Klasik kaynaklarda müslümanların inanç ve fikir alanındaki ayrılıklarının daha çok fırka ile karşılanmasında hadisteki bu kullanımın rolü vardır.

□ KELÂM. İslâm’ın inanç esasları, ibadetleri ve sosyal hayatla ilgili kuralları vahiy ile ortaya konulmuş, Resûl-i Ekrem’in sözlü ve fiilî sünnetiyle hayata aktarılmış olmakla birlikte bu modelin değişik te-lakkideki çevreler ve farklı kültürle-re sahip kesimler tarafından anlaşılması ve yorumlanması mezhep realitesini meydana getirmiştir. İslâm’ın bir ilâhî yönü, bir de insanların anladığı ve uyguladığı yönü vardır. Mezhep vâkıası bunlardan ikincisine tekabül etmektedir. Dolayısıyla mezhep, bir veya birkaç meselede kendine has bir anlayış geliştirip başkalarına muhalefet eden kimsenin oluşturduğu basit bir olgu olmayıp İslâm’ı benimseyen bir zümrenin bütün fikir ve amel tarzları ile töre, âdet ve geleneklerinin bütünü-nü ifade eder (Yörükân, s. 197).

Hz. Peygamber’in vefatının ardından başlayan, V. (XI.) yüzyıla kadar devam ettikten sonra duraklayan, XII. (XVIII.) yüzyıldan itibaren yeniden canlanan zümreleşmeler dikkate alındığında mezhep olgusuyla ilgili şu temel noktalara işaret edilebilir: a) Bir düşünce hareketinin yahut siyasî bir çıkışın mezhep olabilmesi için İslâm’a mensubiyet, itikadî veya siyasî konularda yoğunlaşma, bu yoğunlaşmanın gruplaşmaya dönüşmesi ve özgün bir metodoloji yahut kendi içinde tutarlılık özelliklerini taşıması gerekir. Bunlardan İslâm’a mensubiyet esasta İslâm dine bağlılığı ifade etmektedir. Gâîl ve bâtınî nitelikteki fırkalar dışında bütün kelâm mezheplerinin doğrudan İslâm’ı referans aldığı, doktrinlerini bu dinin ana kaynakları olan Kur’an ve Sünnet’le temellendirdiği kabul edilir. Bununla birlikte bazı İslâm mezhepleri tarihçileri, genel anlamda kendilerini İslâm kültürü içinde gören veya daha gevşek bir bağlantı halinde İslâm’la temaslarından söz eden gruplara da ayrı bir kategori halinde eserlerinde yer vermişlerdir. Nitekim itikadî anlamda İslâm’a mensubiyetleri tartışmalı olan İsmâiliyye ve Nusayriyye gibi bâtınî gruplar, İslâm kültürü ve coğrafyasıyla ilgileri bakımından mezhepler tarihi çalışmalarında ele alınmıştır. İtikadî veya siyasî konularda yoğunlaşma şartı, kelâm ve mezhepler tarihinde incelenen mezhep kavramını fikhî mezheplerinden ve tasavvufî gruplardan ayırmaktadır.